

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Aalborg Universitet

Haglskud fra Hellas

Simon Laursen: Demosthenes' politiske taler - Hagl over Hellas

Gregersen, Andreas Beyer

Published in:
Filosofiske Anmeldelser

Creative Commons License
Ikke-specificeret

Publication date:
2018

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):
Gregersen, A. B. (2018). Haglskud fra Hellas: Simon Laursen: Demosthenes' politiske taler - Hagl over Hellas. *Filosofiske Anmeldelser*, 6(4), 74-77.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Filosofiske Anmeldelser

Nr. 4

Årgang 6, 2018

Dansk Filosofisk Selskab, DFS, har blandt andet til formål at udbrede filosofisk interesse og forståelse i samfundet.

Meningen med nærværende tidsskrift, *Filosofiske Anmeldelser*, som udgives af DFS, er således at stimulere til læsning af nyere, dansksproget filosofisk litteratur. Tidsskriftet vil i tillæg bringe anmeldelser af oversat, udenlandsk filosofisk litteratur. Anmeldelserne er skrevet af filosofistuderende og yngre filosoffer. *Filosofiske Anmeldelser* redigeres af lektor og ekstern lektor mag.art Erik Bendtsen.

Indhold

Haglskud fra Hellas. Simon Laursen: *Demosthenes' filippiske taler: Hagl over Hellas*, v/ Andreas Beyer Gregersen.....s. 74

Samtalepraksissens selvindsigt. Ole Fogh Kirkeby: *Protreptik. Selvindsigt og samtalepraksis*, v/ idéhistoriker og forfatter Lise Sølund.....s. 77

Giv lykken en chance til. Søren Harnow Klausen: *På sporet af din lykke. Guide til det gode liv*, v/ Tobias Kjeldgaard.....s. 80

De Bo(h)rende filosofiske spørgsmål. David Favrholdt: *Filosoffen Niels Bohr*, v/ Robert Holmquist.....s. 85

Anarki eller kaos? Ruddi Welzel: *Det anarkistiske menneske*, v/ Andreas Beyer Gregersen.....s. 89

Haglskud fra Hellas

Simon Laursen (oversættelse)

Demosthenes' filippiske taler: Hagl over Hellas

Aarhus Universitetsforlag, 2018

240 sider

Kr. 249,-

v/ Andreas Beyer Gregersen

En af historiens største talere og det antikke Grækenlands allermest kendte orator er nu tilgængelig på dansk i en nyoversættelse, der fordrer koncentration samt vilje til at lade sig kaste rundt i årstal og begivenheder fra læserens side - men til gengæld får den vedholdende læser et historisk indblik i både Demosthenes' udlægning af den tids storpolitiske konflikter og oversætteren Simon Laursens forskningsmæssige tolkninger heraf. Filosofi forstået som dybdegående refleksion over vidtrækkende tematikker såsom demokrati, krigsførelse og politisk fællesskab skal der imidlertid ledes længe efter. Talerne var tydeligvis kald til kamp og handling, hvorfor det må forblive et åbent spørgsmål, om Demosthenes' underliggende demokratiforståelse faktisk gav "den rigtige grundfortælling om verden" (s. 10), som den danske politiker Villy Søvndal ellers med lidt for nem retorik hævder i sit forord.

De filippiske kvaler

Bogens taler kaldes for 'de filippiske taler', fordi de alle som hovedfokus har kong Filip den Anden af Makedonien, der herskede i årene 360-336 før vor tidsregning og i denne periode formåede at manifestere sig som den nye og overskyggende magtfaktor i et Grækenland, hvor bystaterne ellers siden Perserkrigene havde været frie for store udefrakommende fjender. Baggrunden for truslen fra Makedonien var et magttomrum, som særligt opstod efter et stort slag i år 362 mellem stormagterne Sparta, Athen og Theben – et slag som ingen rigtig vandt, og som derfor svækkede dem alle. Athens storhedstid i det femte århundrede før vor tidsregning var for længst ovre, men bystatens unikke politiske system med direkte demokrati og lodtrækninger til centrale poster bestod stadig, og det var i dette systems centrum, Folkeforsamlingen, at Demosthenes holdt de taler, som efterhånden gjorde

ham til den ledende politiker i bystaten. De tolv oversatte taler i værket er ikke alle skrevet af Demosthenes selv, og flere af dem består derudover af sammensatte dele eller tekstfragmenter. Samtidig er der oversat et brev, som muligvis er skrevet af Filip selv til Athen et år eller to inden, der blev erklæret krig mellem Athen og Makedonien i efteråret år 340 før vor tidsregning - uanset dets ægthed vidner det dog stadig om Filips diplomatiske snilde og dertilhørende retorik, som Demosthenes også henviser til i flere af sine taler. Disse taler blev som nævnt holdt på Folkeforsamlingen, hvor der ikke blev læst op af færdige manuskripter, men talt åbent og levende, hvorfor de overlevede tekster under alle omstændigheder må forstås som skeletter for de egentlige taler. De er formodentligt blevet opført og fremsagt på en måde, som ikke bare gengives ved at læse teksterne i sig selv.

Et gennemgående træk ved talerne er den alarmerende og moraliserende trusselvurdering af Filip som en særlig trussel mod Athen og dens samfundsf orm – en vurdering, som får flere og flere argumenter at støtte sig op ad efterhånden, som Filip faktisk begynder at invadere flere og flere steder i Grækenland og dermed nærme sig Athen. Ifølge Demosthenes er bystaten således i de facto-krig med Filip længe før selve krigsudbruddet. Sammenlignet med vores tids politiske taler er han i den forbindelse overraskende hård over for folket, hvilket han også selv fremhæver som en kvalitet - nemlig at han tør stå alene og sige sandheden uanset de personlige konsekvenser. Særlig berømt er sammenligningen af folkets ageren over for Filip med en 'barbarisk bokser' (s. 40), der kun fokuserer på først det ene og så det andet sted på kroppen, hvor han bliver angrebet uden at holde øje med modstanderen eller tænke længere frem. Med nutidige begreber præsenterer Demosthenes sig altså som en storpolitisk 'realist', der insisterer på, at det athenske folk ikke bare skal forsvare sig og opruste, når Filip erklærer åben krig, men tværtimod gå proaktivt til værks – det bedste forsvar er som bekendt et angreb.

Den ovennævnte argumentation bakkes op af den retoriske modstilling mellem det atheniensiske demokrati og det makedonske monarki med Filip i spidsen som den ultimative eneheriker, der både er magtliderlig og besidder uendelig virkekrang. Demokratiet er i denne forståelse ikke så meget det konkrete politiske system som en livsform præget af frihed og antiautoritær kritik, hvilket Filip ikke bare kan underkue - Filip er derfor en fjende af byen, "helt

ned til dens dybeste indre" (s. 129), der er nødt til at tilintetgøre Athen, hvis han besætter den. Med andre ord er det et spørgsmål om liv eller død i den såvel fysiske som ideologiske kamp mellem Athen og Makedonien. Denne modstilling holder hele vejen gennem talerne og forstærkes af, at Filip samtidig fremstilles som en barbar, en "forbandet makedoner", hvis overgreb er meget værre end ellers lignende handlinger, som i det mindste blev begået af "legitime sønner af Grækenland" såsom Sparta, der var Athens mangeårige fjende (s. 151).

Demokratiets moderne tragedie

Disse talers senere popularitet op til vor tid skyldes nok især, at Makedonien, efter Filips berømte søn Alexander Den Stores død, til sidst endte med at besætte Athen i år 323 før vor tidsregning, afskaffe bystatens demokrati og blandt andet udsende en arrestordre på Demosthenes, som derefter tog sit eget liv med gift. Men hvad siger dette egentlig grundlæggende om det fjendebillede og modsætningspar, som Demosthenes stillede op? Som den franske psykoanalytiker Jacques Lacan er berømt for at have sagt, kan en sygeligt jaloux ægtemand stadig være sygeligt jaloux, selvom hans kone faktisk er utro. På samme måde kan fremstillingerne af Filip sige noget principielt om selve det ambivalente forhold til demokratiets 'ikke-demokratiske' andethed, som synes at gå igen i vore dage - selvom den ydre trussel viste sig at være meget reel.

Eksempelvis er det lige præcis initiativrigdom og virketrang, som Demosthenes på én og samme tid anklager de athenske borgere for at mangle og Filip for at besidde. Filip synes således at være en trussel i mere end én forstand, fordi han samtidig personificerer en række kvaliteter, som i hvert fald Demosthenes ser mangle hos de apatiske og tøvende athenere. Denne åbenlyse ambivalens synes også at vise sig i dag, hvor den rigide modstilling mellem 'frie demokratier' over for 'ufrie diktaturer' fortsat er udbredt. Vladimir Putin fremstilles eksempelvis ofte som en undertrykkende enehersker - men samtidig som en storpolitisk strateg, hvis målrettethed og initiativrigdom gør Vesten til skamme. At fremstille noget eller nogen som værende fuldstændig uden for demokratiets orden og rækkevidde kan muligvis reflektere tilbage på demokratiet selv som en genspejling af dets indre andethed. Den demokratiske livsform eller attitude er i hvert fald ikke blot givet som en færdig opskrift på alle

politiske spørgsmål; den må såvel udforskes som kritiseres indefra for overhovedet at holde sig i live.

Både Simon Laursen og især Villy Søvndal, hvis ultrakorte forord er tæt på overflødigt, synes derfor både at have ret og tage fejl på samme tid: Demosthenes' taler er særligt relevante i dag, hvor den "demokratiske idealisme" (s. 224), som Laursen nostalgisk knytter til 1970'ernes politiske tidsånd, er erstattet af en mere tragisk grundtone - en apatisk fornemmelse af, at det hele 'alligevel ikke nytter noget' i det nye hyperkomplicerede og globaliserede årtusinde. Men talerne er ikke stadig relevante kun i dag, fordi demokratiet står over for en ny trussel udefra, hvad enten den identificeres med kapitalinteresser eller en genopblomstret autoritarisme – tværtimod er det indefra, at kampen må kæmpes, som det allerede foregår med fænomener som populisme, politikerlede og civil ulydighed. Jo højere demokratiet besynges, jo mere er det i fare.

Samtalepraksissens selvindsigt

Ole Fogh Kirkeby

Protreptik. Selvindsigt og samtalepraksis

Samfundslitteratur, 2016

464 sider

Kr. 334,95

v/ idéhistoriker og forfatter Lise Sølund

Man kan være en flittig producent, oprette sin profil på Facebook, være glad for sin profession, som man har erhvervet, fordi man har gået på en professionshøjskole, men man kan også til tider blive helt profetisk, dog uden at få en profit heraf. Det kan lade sig gøre proforma at udarbejde et program, og så kan man for øvrigt blive professor, hvis man arbejder ihærdigt og hertil ved noget om protreptik. Det sidste er, hvad bogen hedder og handler om, og det er professor Ole Fogh Kirkeby, der har skrevet den, og bogen har undertitlen "Selvindsigt og samtalepraksis". Begrebet protreptik stammer fra antikkens græske filosoffer, der simpelthen havde et program, og det var ikke bare

proforma, men var særligt gennemtænkt på deres akademier og skoler. Aristoteles har, længe inden der blev tænkt på Kirkeby, skrevet en bog herom. Ordet protreptik betyder at vende et menneske mod sig selv, og det kommer af det græske verbum *trépo*, der igen har sin rod i trope. Kirkebys bog er en afrunding af hans mangeårige projekt med at genskabe og forny den protreptiske tradition.

At forøge kendskabet til sig selv

I forordet bliver det forklaret: "Skal jeg systematisere, hvad protreptikken handler om, så er det generelt at forøge kendskabet til sig selv samt forøge livskraft, livslyst og virkelyst hos mennesker, der personligt nok oplever, at de besidder disse kapaciteter, men ikke i tilstrækkelig grad." (s. 11). Det skulle medføre en styrkelse af den enkelte, og man skulle ligeledes kunne tage magten over sit eget liv igen. Det er en form for samtale, men det har først og fremmest til formål at øve fokuspersonen i at samtale med sig selv. Jeg har den lille anke, at Kirkeby bruger betegnelsen hun, når han omtaler mennesket, og naturligvis er det hverken værre eller bedre end at bruge han, men bedst er det dog, hvis man kan gøre det kønsneutralt og sige mennesket, personen eller den pågældende. Med hensyn til protreptikken så kan det føjes til, at dens opgave er at tage vare på og bistå det andet menneske med at opbygge sig selv.

Bogens perspektiv er både didaktisk, retorisk og etymologisk, så der er mange niveauer og tempi, som udfoldes i den meget tykke bog. Under alle omstændigheder skulle metoden eller formen konfrontere os med selvets dybere lag, og det er aldrig så tosset at gå i lag med. Det bliver understreget i Del 1, at "Protreptikken er en undervisningsdisciplin og en undervisningspraksis, der har til opgave at skabe viden hos deltagerne om deres egen bevidsthed, om hvad de vil, hvad de ved, hvad de føler, og hvad de kan. Dette sker gennem dialogen. Som jeg skrev i den erkendelsesteoretiske indledning, er det derfor nødvendigt, at en bog om protreptikken handler om de bevidsthedsmæssige forudsætninger for at lære sig selv at kende. Kun den, der har et rimeligt kendskab til sig selv, kan bistå andre i at udvikle deres personlige refleksionspraksis." (s. 36). Det handler alt sammen om, at man bliver herre i eget hus, hvilket indebærer, at selvet befries via en dialogisk praksis. Desuden bliver det slået fast, at vi er værdier, og at værdier og begær hænger nøje sammen på

godt og ondt. Protreptikken vender os ikke bare imod os selv, men imod det væsentlige i ens liv, og det er naturligvis en vigtig pointe.

At vinde krigen over sig selv

Platon, elev af Sokrates og lærer for Aristoteles, gjorde det klart, at et menneske og ikke mindst en leder må ende med at vinde krigen over sig selv, for den indre krigsskueplads forstyrrer de ydre handlinger. Jeg må indrømme, at jeg blev forstyrret af de mange ordforklaringer og etymologiske henvisninger i selve teksten, og som jeg altid anbefaler, så må man hellere lave et samlet register bagest i bogen over alle disse ordforklaringer, hvilke rødder ordet kommer af, er beslægtet med og har udviklet sig til, som man kan slå op i, såfremt man vil finde oplysningerne fremfor hele tiden at blive standset i sin læsning. Ellers var jeg begejstret for den gode tanke at forklare tanken som en indre dialog og billedmæssig anskuelse, hvor den ydre dialog er en funktion af det, som Platon kaldte "sjælens samtale med sig selv". Man kan smage velbehageligt på den formulering og henstille til diverse sjæle rundt omkring i verden at tage en samtale med sig selv. Bogen bevæger sig støt og roligt gennem mange filosofers analyser af sprog og dets væsen, og det er en fryd at læse citaterne herfra, som gør os endnu klogere på ord, sprog og samtalens logik. Der findes ordklangbilleder, sprogbevægelsesforestilling og centripetale fornemmelser i sprogorganerne, for blot at nævne lidt af det helt enkle og tilgængelige ordvalg. Sammenlagt bliver der givet henvisninger til psykologi, retorik, samtale, metaforik og meget mere, som er dybt, dybt interessant.

Det er en bog, som man vil og kan læse, hvis man er virkelig dedikeret og optaget af den protreptiske tradition, og man bliver virkelig klog heraf, men det kan desværre også gå lige modsat, og det betyder, at man simpelthen står af. Bogen er så fyldt af så meget indsigt, indblik og indføring i det konkrete tema, at man kan blive så ganske forpustet. Jeg læser hver dag og en masse bøger, men den her overgår både Søren Kierkegaards og Platons samlede værker, og det kan vel både være en anbefaling såvel som en afskrækkelse, men prøv selv.

Giv lykken en chance til

Søren Harnow Klausen

På sporet af din lykke. Guide til det gode liv

Akademisk Forlag, 2018

248 sider

Kr. 249,00

v/ Tobias Kjeldgaard, cand.mag. i filosofi og historie fra Syddansk Universitet

I *På sporet af din lykke* blæser Søren Harnow Klausen til *modangreb* mod tidens lykkekritikere (blandt andet Svend Brinkmann og Morten Albæk) for i stedet at "give lykken den plads i livet og samfundsdebatten som rettelig tilkommer den" (s. 9). Bogen står selvhjælpslitteraturen nær, da læseren får en række "nuancerede og komplekse, men forhåbentlig klare og brugbare svar og anbefalinger" (s. 10), men tilnærmelsen er ikke fuldført, fordi bogen – modsat selvhjælpslitteraturens postulatkarakter – også giver *begrundelserne* herfor.

Karakteristisk for hele bogen er, at Harnow søger *midten* efter aristotelisk forbillede, og derfor giver han et mere nuanceret billede af lykken ved at placere sig mellem *overfladiske livsstilseksperter* og *mavesure intellektuelle*.

Bogen er velskrevet og kan læses af et bredt publikum. Den er skrevet til alle, der er interesserede i lykken, særligt "den kritiske, eftertænksomme læser," der "ikke tror på hurtige fix" (s. 9). Bogen er klart filosofisk, men alle kan være med. Filosofer citeres ofte, men også alt fra forfattere og popsangere til fodboldspillere og strikkeentusiaster. Dele af bogen kan fungere som en grundbog om lykken og de dertilhørende filosofiske positioner, hvilket understøttes af hyppige bokse og figurer. Disse er oftest brugbare for læseren, andre gange mere søgte og malplacerede. Bogen er vedkommende, da den henvender sig direkte til læseren: det handler om *dig* og *din lykke*. Som hjælp til læseren opstilles ikke kun nogle *rammer* for lykken, det vil sige lykkens *form*, der kunne udfyldes efter forgodtbefindende, men der gives også konkrete bud på lykkens *indhold*, fordi det er vigtigt at vælge de *rigtige* og *virkelige* elementer, der kan føre én på sporet af lykken. For Harnow er det en velbegrundet forudsætning, at "man kan sige noget almengyldigt om lykken", selvom den "kan realiseres

på utallige måder” (s. 11). Han har et *sva*r, men ikke hele *svaret*. Derfor pointerer han også, at lykken ikke må tænkes ”som en ganske bestemt oplevelse eller et bestemt livsindhold, men som en ramme eller struktur der kan udfyldes af forskellige kombinationer af vidt forskellige ting” (s. 39f). Samtidig er det dog vigtigt at give nogle bud på, hvilke ting der kan bidrage til lykken – og det vil bogen hjælpe med.

Lykkens form og indhold – og hvorfor vi bør søge den

Gennem syv kapitler forsøger Harnow at overbevise os om, at vi bør give lykken en chance til. Første kapitel, ”Det vigtigste i livet”, forsøger at gøre op med samtidens kritiske omtale af lykken, særligt tesaererne om at ”*moralen* er vigtigere end lykken”, og ”lykken er en *privatsag*,” der hverken kan ”*erkendes* eller *måles*” (s. 13). Den gennemgående argumentation er, at netop lykken er det vigtigste i livet, hvorfor han gør op med særligt pligtetikken. *Alt andet lige* er lykken ikke til at komme uden om. Desuden fremføres flere gode grunde til, at vi bør undsige os enhver *moralisk relativisme* og *epistemisk skepticisme* i forhold til lykken.

Andet kapitel, ”Lykkens former”, er en filosofisk begrebsanalyse af lykken, og konklusionen er, at bogen beskæftiger sig med *langtidslykken* fremfor *korttidslykken*, der dog ikke skal anses for noget, som ikke har med lykken at gøre. Lykkens form må handle om *at lære at kende sig selv*, hvilket sætter én i stand til *at leve godt*, men endnu står lykkens mulige indhold åbent. Det gør tredje kapitel, ”Lykkens indhold”, delvist op med. Harnow præsenterer teorierne om lykken, særligt *hedonismen*, som han forsøger at rehabilitere som ”bedre end sit rygte” (s. 63). Den behøver dog visse nuanceringer, hvorfor kategorier som *sindsbevægelser*, *stemninger* og *oplevelser* også rehabiliteres, for at de også kan bidrage til forståelsen af lykken. Harnow forsøger at finde lykkens *med ingredienser* fremfor en enkel opskrift på lykken. Også begrebet *velbefindende* analyseres, og hertil er der brug for *objektive goder*. Men *hvilke* oplevelser og objektive goder fører til lykken?

Fjerde kapitel, ”Gode oplevelser og meningsfulde sammenhænge”, giver nogle bud herpå, for eksempel samvær, sex, leg og bordets glæder. Det gennemgående for oplevelserne er, at de er gode, når de udtrykker en harmoni eller balance af alment og individuelt, nødvendigt og frit, form og indhold samt ro

og bevægelse – og de opleves endnu bedre, hvis de er en del af en meningsfuld sammenhæng. Det er ikke meningen, at man skal vælge én af disse oplevelser, ej heller bestandigt jagte alskens gode oplevelser, men derimod at "lære at *finde* det gode i det gode" (s. 134).

Femte kapitel, "På sporet af dig selv – lykke og autenticitet", behandler idéen om at lære sig selv at kende. For at leve autentisk skal man leve *i overensstemmelse med sig selv*. Derfor handler det også om identitet, og forskellige *lag* i selvet (*kerneselvet, oplevelsesselvet, det emotionelle selv, karakteren, selvbilledet og det reflekterede selv*) gennemgås. Autenticitet giver stabilitet, når man tror på sig selv og lever i overensstemmelse med sine værdier. Samtidens kritik af autenticitet er altså galt afmarcheret, da den fejlagtigt identificerer autenticitet med "det evigt omstillingsparate menneske" (s. 155).

Sjette kapitel, "Lykkens vilkår", ser på *ydre faktorer*, der kan fremme eller henholdsvis svække lykken, for eksempel tosomhed, forældreskab, penge og biologiske faktorer. Opsummerende for de fleste ydre faktorer gælder, at det ikke er afgørende, *om* man har del af lykkefremmende goder, men derimod *hvor* man lever med disse goder, hvilket er en god og kritisk pointe.

Sidste kapitel, "Livtag med tilværelsen", er det mest selvhjælpsagtige af slagsen, men det er ingen absolut guide – man må nemlig selv finde "sin egen opskrift" (s. 198). Harnow giver gode grunde til, at man bør lytte til *andre*, følge deres råd, men samtidig heller ikke glemme *at mærke efter* og lytte til "ens selv, emotioner og krop" (s. 205). Det afgørende spørgsmål er, om man er *inde* eller *ude af kampen*. Harnow gør op med Boethius' idé om *filosofiens trøst*, der indebærer, at man indser, at det er bedst *ikke* at binde sig til noget og i stedet koncentrere sig om egen sjælefred, fordi alt er forgængeligt. Idealet om det *disengagerede* liv har "sin delvise berettigelse", fordi det har ret i, at *nogle* ting er for overfladiske til at gå op i, men "det er aldrig omkostningsfrit at søge distancen" (s. 217f). Det handler om den rette balance mellem de ting, der *bør* betyde noget og de ting, der *ikke* behøver. Derfor anbefales læseren "at komme ind i kampen" fremfor at stille sig "på sidelinjen" (s. 221).

Tommelfingerregler og tidsperspektivsveksling

Bogens undertitel til trods skal man ikke forvente en simpel, selvhjælpsagtig *guide* til det gode liv. Harnow præsenterer aldrig en trinmodel til slavisk efterfølgelse. Nok har lykken en form, men den kan ikke sættes på formel. I stedet får læseren tre tommelfingerregler – *vær ikke bange for det elementære, brug fornuften og gå til sagen* – og andre konkrete råd, eksempelvis om hvordan man *dyrker glæderne*. Dog gælder det – modsat klassisk selvhjælpslitteratur – at disse råd bør følges med måde. Læseren bør tænke over tingene med måde. For eksempel bør man *overvåge sin selvovervågning*, så refleksionen ikke tager overhånd: ”Med (målrettet) eftertanke skal (overdreven) eftertanke fordrives” (s. 206). Det er også bedst at finde balancen mellem at lytte til sig selv og andre: indimellem skal man selv tænke tingene til ende og realisere sig selv; andre gange er det bedst at *outsource* ens refleksion og lære af andres eksempel.

Til slut giver Harnow et bud på, hvordan vi kan lære at leve med livets uafvendelige kendsgerninger, for eksempel døden. En løsning skitseres, hvor man kan veksle mellem to klassiske tidsopfattelser, *dynamisk* henholdsvis *statisk*, da ”begge har noget på sig” (s. 230). Evner man at skifte imellem disse perspektiver, vil man bedre kunne komme overens med tilværelsen, der på ingen måde er (eller skal være) lutter lagkage. Anbefalingen lyder: ”Nogle gange er det mere passende at anse nutiden for virkelig. Andre gange er det mere passende at regne fortiden med og betragte det man har udrettet og oplevet, som noget man stadig *besidder* og ikke kan miste” (s. 232). Man behøver ikke vælge *enten* dynamisk *eller* statisk, fordi de netop er perspektiver, man kan veksle imellem, ikke to forskellige niveauer. Forslaget er interessant og tiltalende, men kan virke vilkårligt, hvis man bare kan skifte perspektiv efter forgodtbefindende, hvilket også indrømmes, men ”der er intet løgnagtigt i at fokusere på at man faktisk har haft en masse gode stunder. Der er heller intet løgnagtigt i at fokusere på at det er rart at sygdomsperioderne er *overstået*” (s. 233f). Det lyder fornuftigt, men er det rimeligt altid at anlægge det dynamiske perspektiv på ting, som opleves hårde, mens det statiske perspektiv anlægges på ting, som opleves mere behageligt? Og hvordan skal man i enkelttilfælde veksle imellem perspektiverne, eksempelvis ved sorg? Det er passende og faktisk også godt for én at sørge, når man har mistet en kær (s. 130f), men hvilket perspektiv skal den sørgende vælge? På den ene side er det rime-

ligt at anse nutiden og sorgen for virkelig, for den afdøde har jo betydet noget, hvorfor sorgen ikke bare skal overstås hurtigst muligt. På den anden side er det oplagt at anse fortiden for lige så privilegeret som nutiden og glæde sig over de mange gode stunder, man havde sammen, og betragte dem som noget, der ikke bare forsvinder med den dynamiske tid.

Mellem overfladiske livsstilseksperter og mavesure intellektuelle

Bogen ledes af en aristotelisk argumentationsfigur, der sigter mod midten. Vi skal op af skyttegravene og finde lykken et sted mellem optimistiske selvhjælpsguruer og pessimistiske akademikere. Derfor ses ofte et *både-og* (ikke et *enten-eller*) hos Harnow, men det udtrykker hverken vaghed eller ubeslut-somhed. Argumentationen indfanges af udsagnet: "Som så ofte før er der noget, men ikke nok, om snakken" (s. 202). Begge parter har fat i noget, men ikke alt, og derfor er der brug for én som Harnow til at udpege yderposition-ernes mangler. Lykken *per se* er ikke problematisk, men det er snarere sam-tidens idealer, som "*ikke virkelig fremmer vores lykke*" (s. 18). Det er positivt, at Harnow ikke tilføjer lykkens kampplads endnu en skyttegrav, men derimod forsøger at forene gennem den rette midte. Til et sådant projekt skal man altid have nok byggesten og afstivere til at forene to modstridende opfattelsers landområde, hvilket Harnow også har i de fleste tilfælde.

Sættes bogen op mod genrens mest udbredte og indflydelsesrige udgivelse – Brinkmanns trilogi (*Stå fast, Ståsteder og Gå glip*) – finder man som sagt åben-lyse forskelle, men også slående ligheder. Begge fokuserer på *objektive goder*, men er ganske vist uenige om, hvori disse består. Også Harnow kan se en glæde i at *stå fast* og binde sig til tilværelsen, hvorfor lykken ikke består i at jage mange forskellige, gode oplevelser, men derimod i at holde fast i nogle af dem, man sætter pris på, og så *koncentrere sig* om disse ved at *forfine* dem, opsøge *viden* om dem, og så videre (s. 133ff). Én altoverskyggende forskel består, og det er netop dér hvor bogen tog sit udgangspunkt: er *moralen* eller *lykken* mest grundlæggende? Harnow er god til at motivere og begrunde, hvorfor vi bør give lykken en chance til, men samtidig synes hans afvisning af pligtetikken og skellet mellem moral og lykke at ske lidt for nemt. Måske ignoreres nogle yderligere forudsætninger for pligtetikken og moral-lykke-distinktionen? Sandt nok spiller lykken også en rolle i pligtetikken, men det er en *birolle*, ingen *hovedrolle*. Det er ikke lykken, men derimod menneskets ibo-

ende værdighed, der er afgørende for, at jeg skal handle moralsk; ikke fordi det er *godt* for den anden, eller gør nogen lykkelig(ere) (hvilket dog er en velkommen "bivirkning"), men fordi det er moralsk *rigtigt* og det, man fortjener *qua* fornuftsvæsen. Dette forbliver dog en fundamental uenighed, som ingen – anmelderen inklusiv – kan afgøre på få sider eller linjer. Men når alt kommer til alt, har vi fået endnu en værdifuld aktør i spil, som kan være med til at optegne lykkens kampbane på ny.

De Bo(h)rende filosofiske spørgsmål

David Favrholt

Filosoffen Niels Bohr

Informations forlag, 2013

499 sider

Kr. 399,-

v/ Robert Holmquist, vidensformidler, cand.mag. i filosofi med speciale i forholdet mellem filosofi og tænkning i den kontinentale tradition

På mit skrivebord ligger dette æstetisk flotte værk om Niels Bohr og hans tænkning begået af professor emeritus David Favrholt. Dette værk er ikke blot endnu en biografi om Niels Bohr, selvom værket både indledes og afsluttes med de formkrav, som gør sig gældende for den biografiske genre. I både indledningen og afslutningen redegør Favrholt yderst fyldestgørende for de biografiske fakta og detaljer, som er med til at tegne et gedigent portræt af mennesket Niels Bohr og hans ophav.

Værkets titel afslører i sig selv, at det har et bestemt sigte, hvilket er at tegne et portræt af og redegøre for Niels Bohrs *tænkning*. For det er tænkning det handler om, og på den led ville værkets titel være mere rammende, hvis den have været *tænkeren* og ikke *filosoffen Niels Bohr*.

Favrholt er en grundig mand, og han ved, at forud for at kunne redegøre for og formidle Bohrs tænkning går en grundig, velskrevet og formidlende optegnelse af fysikken og dens landvendinger, hvilket udgør Del I af værket. Dette gør Favrholt på glimrende vis i et behagelig og velskrevet sprog, som under-

støtter formidlingen af stoffet. "Noget om fysik" - som Del I benævnes - udgør på den måde en populærvidenskabelig formidling med tyngde.

Efter læsning af Del I står læseren godt rustet til at kunne forholde sig til perspektiverne og dimensionerne i Bohrs tænkning. Bohrs fokus på forståelse og beskrivelse samler sig for denne i det, han kalder den erkendelsesteoretiske belæring: den klassiske fysik har et begrænset anvendelsesområde, hvilket ikke anfægter dens begrænsede gyldighed, samt at relativitetsteorien og kvantemekanik er generaliseringer af den klassiske fysik. Hermed står virkningerne af Bohrs tænkning frem, da hans fokus er epistemologisk og ikke ontologisk.

Favrholdt gør det i sin formidling klart, at Bohrs forskning og virke som videnskabsmand har en ind- og påvirkning, der går langt ud over Bohrs eget forskningsfelt: Bohrs tænkning får afgørende indflydelse på filosofien og dens problemfelter. En af de afgørende indsigter, Bohrs tænkning bringer frem, er vedrørende enhedsvidenskab; for Favrholdt gør i sin redegørelse Bohrs synspunkt klart: at enheden ligger i erkendelsesformen, der er en menneskelig konstitution og ikke i en reducere til én videnskab. Det er en klokkeklar anti-reduktionisme, som beror på Bohrs erkendelsesteoretiske belæring: det handler om det epistemologiske og ikke det ontologiske.

Første del af værket skaber på den måde ikke blot et godt grundlag for det naturvidenskabelige, som tilgår i Bohrs virke og tænkning, men skaber samtidig en begribelig kontekst for filosofiske problemer og udfordringer, og viser hvorledes den filosofiske værktøjskasse er brugbar og kan anvendes. Den filosofiske værktøjskasse bliver til et universalværktøj: en schweizerkniv i Favrholdts kyndige hænder.

Del II, som må siges at være bogens hoveddel, da denne deler benævnelse med titlen på værket, er hvor Favrholdt, for alvor, udfolder den filosofiske værktøjskasse. Favrholdt starter ud med, at afmontere nogle sejlivede myter om de filosofiske inspirationskilder for Bohrs tænkning. Derfor afviser Favrholdt på velargumenteret vis antagelsen om professor i filosofi Harald Høffdings indvirkning på Bohr, ligesom han piller William James' og Søren Kierkegaards direkte indflydelse på Bohr fra hinanden.

I det hele taget kan Favrholdts omfangsrige, grundige og velargumenterede arbejde og indsats koges ned til, at tænkeren Niels Bohr var et dannet menneske med en sund intellektuel nysgerrighed og spørgelyst, men uden at have

fagfilosofiske interesser og aspirationer; og at hans tænkning overvejende udsprang af en negativ påvirkning fra filosofiens side. Derfor står kapitel XIII i Del II: "Den erkendelsesteoretiske lære", som det helt centrale for hele Favrholtts værks berettigelse, da det er her, at tænkeren Bohrs idéhistoriske indvirkning i de filosofiske kredse bliver udfoldet og træder klart frem.

Udover tilbagevisningen af de sejlivede myter om Bohrs filosofiske påvirkninger, så behandler Del II af værket også, hvordan Bohr forholder sig til og tackler nogle klassiske filosofiske problemer, som han bliver konfronteret med gennem sin forskning og videnskabelige virke. Med den optik udfolder Favrholttd velformidlende udfordringerne og implikationerne ved klassiske, filosofiske emner og problemstillinger som: God's Eye View, fri vilje-determinisme-problemet, sjæl-legeme-problemet og religion.

Favrholttd konkluderer, med rette, at Bohr er originalt tænkende og derfor en stor og afgørende inspirationskilde i den akademiske sfære både inden for videnskab og filosofi, hvilket beror på, at Bohr præsterer nogle radikale nybrud i sin forskning og tænkning.

Det Favrholttd, grundlæggende, reflekterer med sit værk om Bohrs tænkning er, at videnskab og filosofi har del i tænkning ved at betvivle det indlysende og komme vanetænkning og dens énsidighed til livs. Det sammenbindende, som tænkning udgør, er udviklingsevne (Entwicklungsfähigkeit) og frembringelsen af nybrud.

På sin vis er dette værk samtidig en selvreflekteret forskningsrapport over Favrholtts eget akademiske virke, som sætter dette værk i et andet perspektiv. Bohrs tænkning har været afgørende for Favrholtts eget akademiske virke. Det er så betydningsfuldt for Favrholttd, at han, i denne samtidige forskningsrapport, går i klinch og går i rette med den institutionaliserede filosofi i Danmark i det 20. århundrede. Derfor får danske kollegaer nogle drøje hug – heriblandt Zinkernagel og Faye for blot at nævne et par stykker - ligesom Kuhn og Wittgenstein ikke går ramt forbi. Banen bliver visse steder trukket hårdt op; til en grad, så det næsten bliver en beretning fra en skyttegravskrig.

Værket bliver på mange måder gjort nærværende, og det er især de konstruktive sider af den underliggende selvreflekterede forskningsrapport, som bibringer til dette generelle indtryk. Et godt eksempel er:

“Hvis alt i universet, inklusive al menneskelig adfærd og bevidsthedsliv, er determineret, er erkendelse da mulig? Det var dette problem, jeg skrev en lille afhandling om i min studietid, og som Bohr læste og erklærede sig enig i” (s. 300).

Det mest sammenhængende og gennemgående udtryk af en selvreflekteret forskningsrapport træder tydeligst frem i Kapitel XIV: “Niels Bohr på Filosofisk Laboratorium”.

Efter at have gennemlæst dette meget omfangsrige værk står det klart, at dette værk kan læses og reflekteres på mange måder og med forskellige indgangsvinkler. Det er en udfordring og en balanceakt, Favrholt lykkes særdeles godt med, hvilket også gør, at det er et værk som har mange muligheder og vil vedblive relevant for generationer.

Filosoffen Niels Bohr er således Favrholtts, i mange henseender, vellykkede forsøg på at udfolde og formidle Bohr som den tænkende videnskabsmand og samtidig udgøre en videnskabshistorisk beretning. Herudover formår Favrholt også at skabe et filosofisk fokus, hvor det bliver klart, at filosofi som tænkning udfolder sig i mange forskelligartede vidensområder - hvilket er relevant for vores forståelse af verden og gør det tydeligt, hvor mangfoldigt der gives svar på filosofiske spørgsmål.

Favrholtts omfangsrige værk om tænkeren Niels Bohr besidder i udtalt grad pædagogisk og propædeutisk potentiale som materiale til grundlag for både filosofisk, naturvidenskabelig og videnskabshistorisk undervisning. På den måde skaber Favrholt, med fokus på Bohrs tænkning, en ramme og kontekst, som gør filosofiske problemstillinger mere formidlingsvenlige, for eksempel i undervisningsbrug. Kapitler med et bestemt og egnet fokus kan bruges som diskussionsgrundlag; hermed bliver værket en lærebog, der ikke forbliver upersonlig og uden en rammefortælling.

Der hersker ingen tvivl om, at Favrholt var en fremragende Bohr-fortolker og formidler, men visse steder kaster han også med sten, når han selv står i et glashus: den logiske positivisme får nogle drøje hug og ligeledes den materialistiske dialektik - for blot at nævne et par tilfælde. Favrholtts værk om Bohr fremstår i visse dele som noget af en apologi tilsnittet af en discipel.

Favrholdts, til tider, pedantiske polemiseren tager, nogle steder, overhånd efter min mening, og gør passager og tekstafsnit ufokuserede og irrelevante for værkets samlede og overordnede sigte: at underbygge Niels Bohrs tænkning som et gedigent eksempel på, hvordan videnskaber, samt akademisk- og intellektuelt arbejde kan berige og informere hinandens felter og områder med viden og indsigter, der bringer berigende nybrud undervejs. Det interdisciplinære og tværfaglige fordrer, og opretholdes ved, dialog og spørgelyst; begge dele egenskaber og karaktertræk som kendetegnede mennesket Niels Bohr.

Anarki eller kaos?

Ruddi Welzel

Det anarkistiske menneske

Anarkistens Forlag, 2017

228 sider

Kr. 99,-

v/ Andreas Beyer Gregersen

Ruddi Welzels *Det anarkistiske menneske* er et forunderligt værk. Udgivet for anden gang uden væsentlige ændringer andet end et nyt forord af beskeden størrelse stammer det egentlig tilbage fra 1979, men har vakt så meget interesse i en tid med udbredt politikerlede og mistro mod vores politisk-økonomiske systemer, at det er blevet vurderet relevant at sende det ud med retning mod offentligheden for anden gang. For der er et særligt engagement, en 'konkret drift' (for at bruge et udtryk fra bogen selv) bestående af såvel voldsom samfundskritik som optimisme på menneskets vegne, der gennemsyrrer værket og giver det et skær af politisk kampskrift. Men det er som om, at dette engagement ikke har kunnet finde sin rette form, for i sin helhed er det bestemt ikke et kampskrift - men det er heller ikke en god introduktion til anarkismen eller et dybdegående filosofisk værk. Værket falder lige ned mellem disse forskellige stole ved at forsøge at være flere ting på én gang og ender dermed ikke rigtig i mål med noget af det. Der er dog én rød tråd, som fra et filosofisk perspektiv giver *Det anarkistiske menneske* en vis relevans;

nemlig at det menneskelige sættes i (politisk) fokus ud fra en anarkistisk antropologi, der dog gerne måtte udfoldes endnu mere. På denne måde kan værket læses og diskuteres sammen med anden anarkistisk litteratur og uanset hvad fremprovokere tænkning om anarkismens særlige kendetegn og værdi i det nye århundrede.

Autonomi, solidaritet – og autoritet

Selve bogen består overordnet set af fire dele. Først får læseren en generel introduktion til "centrale anarkistiske synspunkter", og derefter følger tre diskussioner af henholdsvis liberalisme, marxisme og psykoanalyse (eller i hvert fald nogle af de store tænkere inden for disse traditioner) i forhold til, hvordan de står over for anarkismen og særligt det anarkistiske mennesyn, som det fremstilles af Welzel. Det hele begynder med en overvejelse over selve ordet og dets negative konnotationer. Normalvis forstås 'anarki' nemlig som lig med 'uorden' eller 'kaos', men for en anarkist er det snarere omvendt, nemlig at anarkiet netop er den eneste måde, hvorpå der kan skabes orden i et samfund: *anarki eller kaos*, som det med et prægnant slagord kan udtrykkes (s. 17). Selvom det understreges, at der findes mange forskellige retninger eller grene af anarkismen som en meget broget tradition, er der således et negativt fikspunkt, som forener disse under et fælles banner - fornægtelsen af autoritet som sådan. Autoritet defineres i denne forbindelse som dét, at nogle tager beslutninger for andre - eller mere negativt ladet: "stjæler disse beslutninger" (s. 28). Den positive side af denne medalje er, at mennesket ifølge anarkisterne grundlæggende har behov for autonomi og dermed for selv at tage de beslutninger, som vedrører ens eget liv, samtidig med at det også besidder en social natur - et behov for solidaritet - som sikrer, at det vil samarbejde om at tage de beslutninger, der vedrører os i fællesskab. Men desværre er vi altså blevet 'perverterede' af autoriteternes dårlige indflydelse, som er opstået, fordi vi ifølge Welzel lader os lokke til at lade andre tage beslutninger for os på grund af vores umiddelbare, materielle behov. Staten som autoriteternes ultimative institution, hvis beslutninger rækker ind i alle livets områder, bør derfor intet mindre end afskaffes til fordel for et samfund organiseret igennem kontraktuelle forhold - med en mistænkelig grad af optimisme forestilles det med andre ord, at en føderalistisk organisering af mellemmenneskelige forhold uden brug af hverken vold eller andre former for magtudøvelse er mulig,

og at der allerede ses 'tendenser' hertil i den måde, hvorpå vi samarbejder i eksempelvis civilsamfundet eller blandt venner og familie til daglig.

Derefter kommer et kapitel om liberalisme, hvor tre klassiske repræsentanter for liberalisme, Thomas Hobbes, John Locke og John Stuart Mill, diskuteres i forhold til den måde, hvorpå de hver især betragtede statens rolle og den private ejendomsret som en central 'institution'. I den forbindelse er det værd at bemærke, at Welzel medgiver, at hvis man godtager det mere negative menneskesyn hos især Hobbes, så giver det på sin vis mening med en autoritær statsmagt. På samme måde handler det næste kapitel, hvor dele af Karl Marx' forfatterskab analyseres, om at Welzel er grundlæggende uenig i et menneskesyn, hvor de materielle behov står forrest – Marx kritiseres derfor for sin "overdrevne materialisme", hvilket er en velkendt kritik af marxismen (s. 141). Det er sandsynligvis på grund af dette fokus på, hvad mennesket egentlig er for en størrelse, at værket slutter af med en lidt mere udførlig diskussion af Sigmund Freuds beskrivelser af psykens dele, drifter og ikke mindst behov. Dette kapitel om psykoanalysen hos Freud er, for mig at se, også mest interessant, eftersom der åbnes op for, at en politisk tradition som anarkismen kan tænke ud fra mennesket som ikke bare et socialt sindet, men undertrykt væsen, der på utopisk vis udelukkende vil være lykkelig og retfærdig efter en kommende revolution - men også et neurotisk væsen, der på fundamental vis ikke kan finde sig tilpas i denne verden. Omdrejningspunktet for kapitlet er imidlertid noget andet: nemlig et forsøg på at tilbagevise Freuds tese om en 'destruktionsdrift' eller et 'ødelæggelsesbehov', der eksisterer side om side med kærlighedsdriften eller Eros. Fordi Welzel i så høj grad betoner menneskets behov for autonomi og solidaritet, er det således hans påstand, at en sådan drift kun er en afledt drift – "den opstår, når en drift frustreres" (s. 174). Som læser kan man dog ikke lade være med at undres over denne tilgang til psykoanalysen, da det er helt åbenlyst, at Welzel ikke er interesseret i (eller i hvert fald ikke giver plads til) en nærmere undersøgelse af menneskets såkaldte 'natur' - hvis der findes en sådan - men argumenterer ud fra et klart defineret udgangspunkt for, hvad mennesket må være for en anarkist.

Hvorfor ikke være autoritær?

Problemet er således ikke blot, at værket synes at falde mellem flere stole, men ligeledes at Welzel på ironisk vis netop kommer til at fremstå 'autoritær' gennem værket ved at fremsætte den ene påstand efter den anden påstand og afvise den ene store tænker efter den anden uden rigtig at gå i dybden eller invitere læseren til kritisk refleksion. For eksempel forekommer det besynderligt, at der overhovedet ikke tages notits af den store receptionshistorie og den videreudvikling, der har været af både liberalismen, marxismen og psykoanalysen siden deres respektive 'fødsler'. Marx er ikke lig med marxismen eller Freud lig med psykoanalysen, da en teoretisk tradition per definition implicerer, at der tænkes og forskes videre på tværs af generationer. På trods af dette besidder værket en personlig tone, som flere steder gør den underholdende og hyggelig at læse - men når der igen og igen anvendes udtryk som "jeg kan være enig med ...", "jeg accepterer ..." eller "jeg afviser ...", så fremstår det efterhånden som et argument i sig selv, at Welzel erklærer sin egen position eller holdning. Gad vide, hvor mange blandt "landets bedste kredse" (s. 9) - nemlig unge mennesker, som Welzel selv i det nye forord nævner som den del af befolkningen, der især efterspørger bogen - der gennem årtierne har tolket denne stil som et udtryk for, at denne bog nu gav alle svarere, frem for en anledning til at dykke mere ned i forskellig litteratur eller kritisk reflektere over emnet?

Muligvis forventer jeg for meget af et enkelt værk. Men som én, der ikke er selverklæret 'anarkist', håbede jeg på mere refleksion over de grundlæggende idéer i anarkismen. Den typiske måde at kritisere anarkisme er, at den på forskellige måder er urealistisk givet både vores menneskelige natur og samfundshistorie. Welzel abonnerer tydeligvis ikke på en utopisk forestilling om anarkisme, men hævder tværtimod, at der allerede findes 'anarkistiske tendenser' i vores samfund. Men hvorfor nævnes eller udforskes disse tendenser ikke nærmere? Og kunne der ikke gives eksempler på mere eller mindre anarkistiske lokalsamfund eller foretagender, hvis der altså findes sådanne nogle? Samtidig er det ikke givet, at doktrinen om, at autoritet af nødvendighed er forkert, også er acceptabel for udenforstående. Welzel diskuterer i den forbindelse et eksempel fra den amerikanske anarkist Robert Paul Wolff omhandlende spørgsmålet om, hvorvidt læger kan tage beslutninger på vores vegne eller blot bør agere som rådgivere, mens vi tager den endelige

beslutning. I dagens Danmark tager man i mange tilfælde selv den endelige beslutning, men samtidig beder jeg i hvert fald ofte lægen om at beslutte, eksempelvis hvilken medicin jeg bør tage, fordi jeg ved, at hun er mere kvalificeret til at tage en beslutning i forhold til den specifikke problemstilling. At indgå sådanne kontraktuelle forhold om at lade andre tage beslutninger for os, fordi det enten kræver en særlig faglighed, eller fordi vi ikke gider/har tid til at sætte os ind i sagerne, kan siges at være én af grundtankerne i det repræsentative demokrati. Vi har netop besluttet at lade repræsentanter tage beslutninger på vores vegne - men er de så autoriteter eller ej? Det fremstår uklart.

Welzel kobler igen og igen 'autoriteter' og 'institutioner' sammen, som om de er uadskillelige. Ingen institutioner - og i hvert fald ikke staten! - kan åbenbart eksistere uden et autoritært element. Men ifølge den demokratiske ideologi, som desværre ikke diskuteres i værket, kan selv staten sagtens fungere ud fra et kontraktuelt forhold mellem folket og dets repræsentanter. For en demokrat kan selve ordet 'autoritær' derfor fravristes dets negative ladning på samme måde, som 'anarki' for en anarkist kan vendes om til at være positivt. At eksempelvis sundhedsmyndighederne beslutter at forbyde et nyt pesticid, hvis det viser sig at være sundhedsfarligt, er vel ikke nødvendigvis et angreb på min autonomi eller solidariteten i samfundet, så længe der er demokratisk kontrol med myndighederne? Tværtimod kan man forestille sig, at det vil paralisere vores autonomi og fratage os det nødvendige overskud til at være solidariske med hinanden, hvis sådanne beslutninger skal tages af os alle hver eneste gang. Tegner jeg her et karikeret billede af, hvad anarkismen indebærer? Muligvis. Men det må en eventuel tredje udgave af *Det anarkistiske menneske*, der går meget mere i dybden med, hvad tesaerne om menneskets behov for autonomi og solidaritet egentlig indebærer, opklare for os.